

SFÂNTUL APOSTOL PAVEL ȘI SUPUNEREA
FAȚĂ DE PUTEREA SECULARĂ.
SCURTĂ ISTORIE A INTERPRETĂRII
TEXTULUI DIN ROMANI 13:1-7

Conf. univ. dr. Ciprian-Flavius TERINTE

*Institutul Teologic Penticostal din București
ciprian.terinte@gmail.com*

Abstract: St. Paul the Apostle and Obedience to Secular Power. A Brief History of the Interpretation of Romans 13:1-7

In the New Testament writings we do not find any political theory, but only a few spontaneous advices addressed by the sacred writers to their recipients when they have faced certain challenges in dealing with the authorities. But the history of humanity did not end with the first century of our era. Over time, Christendom was forced to change its attitude towards its earthly existence and eventually formulated various theological and political views. No other text in the New Testament has been exploited in this respect like Romans 13:1-7. In this study we will go through the interpretations given to this biblical passage by some of the great thinkers of the Church, whom we consider representative for the theological-political reflection in their times. Through the diachronic presentation of these fragments of biblical exegesis, we seek first of all to observe the contribution that this text has had to shaping the political-religious vision of the Church in different periods of its historical evolution. Subsidiarily, we seek to observe, to the extent permitted by the limits of this study, whether things were vice versa, that is, whether the interpretations of the text were shaped by the historical-political contexts in which they were formulated.

Keywords: Apostle Paul, Calvin, civil government, John Chrysostom, Jonathan Mayhew, Karl Barth, Luther, Origen, Matthew Henry, N. T. Wright, political theology, Romans 13

Introducere

În scrierile Noului Testament nu găsim articulată nicio teorie politică, ci doar câteva sfaturi spontane adresate de scriitorii sacri destinatarilor lor, atunci când aceștia s-au confruntat cu anumite provocări în relația cu autoritățile. Pauperitatea reflecției teologico-politice a Bisericii din primul secol poate fi explicată prin cel puțin trei factori. În primul rând, Biserica s-a născut în sânul sinagogii iudaice, moștenind de la aceasta și atitudinea ambivalentă față de mediul politic. Deși participau în toate sectoarele vieții Imperiului, teologia monoteistă a evreilor și practicile aferente îi distingeau de restul societății, conferindu-le uneori chiar un aspect social strident. De aceea, comunitățile iudaice și cele creștine preferau să rămână niște prezențe discrete din punct de vedere politic. În al doilea rând, Biserica primului secol era insignifiantă numeric, iar majoritatea membrilor ei provenea din straturile sociale inferioare. Astfel, accesul ei la sfera deciziei politice era aproape inexistent. În al treilea rând, Biserica din epoca Noului Testament era o comunitate eshatologică. În concepția celor dintâi creștini, Împărăția lui Dumnezeu pătrunsese în veacul prezent prin întruparea și lucrarea răscumpărătoare a lui Isus, iar instaurarea ei plenară avea să se producă odată cu revenirea Lui glorioasă. În așteptarea ferventă a noii creații, Biserica nu a mai văzut necesară cristalizarea unei viziuni teologice detaliate privitoare la menirea ei în lumea finitudinii.

Însă istoria umanității nu a luat sfârșit odată cu primul secol al erei noastre. Cu timpul, creștinătatea a fost nevoită să-și schimbe atitudinea vizavi de existența ei sublunară și să-și contureze, în cele din urmă, diferite opinii teologico-politice. Germenii unei atitudini pendulare față de puterea politică se întrevăd chiar în scrierile Noului Testament.¹ Însă creștinismul s-a extins treptat atât geografic, cât și social, încât interacțiunile cu diferite aspecte ale lumii politice au devenit inevitabile. La jumătatea secolului al III-lea creștinismul devenise atât de numeros încât ajunsese a fi perceput ca o amenințare pentru ordinea politică a Imperiului Roman. Sângele martirilor creștini a început să fie vărsat la sfârșitul primului

1 Pentru un studiu privitor la cele două viziuni teologico-politice majore din scrierile Noului Testament, vezi Ciprian-Flavius Terinte, „Însemnătatea libertății religioase pentru relația dintre biserică și stat, din perspectiva Noului Testament”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, ed. Ion Gheorghe Rotaru, Dragoș Mușat, Les Arcs, France, Editions IARSIC, 2017, p. 118-128.

secol, pentru ca la jumătatea celui de-al III-lea vrea să curgă șuvoi. De aceea, câțiva dintre creștinii erudiți au declanșat ofensiva sedentară a scrișului: unii s-au dedicat scriiturii apologetice, iar alții au reflectat la supraviețuirea spirituală a Bisericii în climatul politic ce-i devenea tot mai ostil.

Edictul de la Mediolanum, proclamat de Constantin în 313, a pus capăt acestei perioade. Dar, convocarea de către același împărat a primului conciliu ecumenic la Niceea (325) a reprezentat inaugurarea unui alt ciclu din istoria Bisericii, pe care niciunul dintre scriitorii nou-testamentari nu și l-ar fi imaginat – acela al simbiozei dintre puterea religioasă și cea de stat. Trebuie neapărat făcută precizarea că această stare a caracterizat mai cu seamă Răsăritul creștin, unde Biserica a devenit o putere în Imperiu și a folosit, uneori, puterea de stat pentru excomunicarea ereticilor din rândurile ei. Împăratul, la rândul său, era văzut ca deținător creștin al puterii temporale supreme, care guvernează și supraveghează inclusiv treburile Bisericii. Această situație delicată a făcut din nou necesară reflecția teologico-politică a Bisericii, care, folosindu-se de textele ei sacre, trebuia să-și contureze viziunea relației cu statul sau, în cel mai rău caz, să-i găsească pretexte biblice. La fel de necesară a fost reflecția teologico-politică și în epoca Reformei, când puterea de stat s-a văzut fie subminată – odată cu contestarea autorității papale –, fie încurajată de chestionarea dreptului divin și a infailibilității papale.

În secolul următor Reformei Protestante, Anglia a cunoscut una dintre cele mai zbuciumate perioade din istoria sa. În secolul al XVII-lea a cunoscut războiul civil, protectoratul lui Cromwell, Restaurația și Revoluția din 1688. Toate aceste răsturnări revoluționare au avut la bază resorturi teologico-politice. Factorul religios a fost ubicuu în transformările sociale, politice și economice pe care societatea britanică le-a experimentat în acel secol și care au pus temeliile multora dintre valorile democratice de mai târziu. Chiar dacă multe dintre măsurile politice și civile luate în acea perioadă au fost efemere, fiind premature, totuși unele aveau să reapară și să triumfe după o lungă eclipsă: învățământul gratuit, serviciul poștal public, libertatea presei, dreptul de vot al femeilor, votul secret, banca națională etc.

S-ar părea însă că în acel arc de timp al secolelor XVII-XVIII în reflecția teologico-politică de factură puritană apar idei cu o asemenea putere germinativă, încât roadele lor aveau să ajungă la maturitate

în societatea noastră contemporană. Este vorba despre „războiul drept”, justificat biblic și teologic atunci când trebuie apărate securitatea, bunăstarea și libertățile nației. Conceptul are în prezent numeroși susținători mai ales în comunitatea evanghelică americană, dar nu numai.

Niciun al text nou-testamentar nu a fost exploatat în această privință mai intens decât cel din Romani 13:1-7. De aceea, în studiul de față vom parcurge interpretările pe care le-au dat acestui pasaj biblic câțiva dintre marii gânditori ai Bisericii, pe care îi socotim reprezentativi pentru reflecția teologico-politică a perioadelor în care au trăit. Prin prezentarea diacronică a acestor fragmente de exegeză biblică, urmărim în primul rând să observăm contribuția pe care a avut-o acest text la modelarea viziunii politico-religioase a Bisericii, în diferite perioade ale evoluției ei istorice. În subsidiar vom căuta să observăm, în măsura permisă de limbile acestui studiu, și dacă lucrurile au stat viceversa, adică interpretările textului paulin să fi fost condiționate de contextele istorico-politice în care au fost formulate. Pentru a facilita accesul cititorului la fragmentul biblic supus dezbaterii, îl vor reproduce mai jos, folosind cea mai recentă traducere a Bibliei în limba română, *Ediția Dumitru Cornilescu Revizuită*.²

¹Orice om să fie supus înaltelor autorități, căci nu există autoritate care să nu vină de la Dumnezeu. Și cele care sunt, de Dumnezeu sunt rânduite. ²Astfel, cine se opune autorității se împotrivesc rânduielii lui Dumnezeu, și cei ce se împotrivesc își vor lua osânda. ³Conducătorii nu sunt de temut pentru o faptă bună, ci pentru una rea. Vrei să nu-ți fie teamă de autoritate? Fă binele și vei avea laudă de la ea! ⁴Căci ea este slujitorul lui Dumnezeu pentru binele tău. Dar dacă faci răul, teme-te, căci nu degeaba poartă sabia! Căci ea este slujitorul lui Dumnezeu, care pedepsește cu mânie pe cel ce face răul. ⁵De aceea trebuie să fiți supuși: însă nu doar din pricina acestei mâni, ci și datorită conștiinței. ⁶De aceea plătiți și dările! Căci conducătorii sunt slujbași ai lui Dumnezeu, stăruiind necurmat tocmai în aceasta. ⁷Dați tuturor cele datorate: dările, cui se cuvin dările; vama, cui datorați vama; teama, cui datorați teama; cinstea, cui datorați cinstea.

2 *Biblia*, Versiunea Dumitru Cornilescu Revizuită, Ediție-pilot (Geneza, Marcu, Ioan, Romani), București, Societatea Biblică Interconfesională din România, 2016, p. 159-160.

1. Romani 13 în exegeza patristică

a. *Romani 13 în interpretarea lui Origen*

Până la Origen (185-255), niciunul dintre Părinții și scriitorii bisericești nu a reușit să construiască un ansamblu teologic în sens sistematic. Origen este considerat, „alături de păgânul Plotin, cel mai complex spirit din epocă și apare la un punct de cotitură în evoluția istorică, atunci când Biserica lasă definitiv în urma sa îngustimea unei existențe secrete, în mici comunități, și se îndreaptă spre viitor.”³ Origen a influențat pentru mai bine de un secol direcția teologiei creștine de limbă greacă și a devenit personalitatea esențială pentru destinul ei. Deși opera sa cea mai reprezentativă – *De principiis* – este o lucrare de dogmatică creștină, asemenea înaintașilor săi, Origen este în primul rând un teolog al Bibliei, întrucât marea parte a lucrărilor lui constă în exegeze biblice. Aceasta pentru că Biblia este documentul cu autoritate absolută pentru tot ceea ce Origen susține și își propune să cerceteze.

Origen este primul autor al unei exegeze detaliate asupra textului paulin din Romani 13:1-7.⁴ El și-a scris tâlcuirea la Epistola către romani în timpul domniei lui Filip Arabul (244-249), care a nutrit o oarecare simpatie față de religia creștină.⁵ Există chiar scrisori ale lui Origen, adreseate acestui împărat și soției sale, documente care dovedesc anvergura faimei de care se bucura Origen la vremea respectivă. Până la acea vreme, persecuțiile îndreptate împotriva creștinilor avuseseră un caracter sporadic și zonal, fiind declanșate fie de populație, fie de magistrați locali. Sub domnia lui Decius, situația avea să se schimbe dramatic. Celebrarea a o mie de ani de existență a Romei a retrezit interesul populației pentru venerarea zeilor Romei, iar în anul 250 împăratul a emis un edict prin care sacrificiile păgâne publice deveneau obligatorii. Deși persecuția anticreștină a fost de scurtă durată (250-251), este cunoscută ca una dintre cele mai sângeroase din istoria Imperiului Roman. Așadar, este demn de

3 Hans von Campenhausen, *Părinții greci ai bisericii*, trad. Maria-Magdalena Anghelescu, București, Humanitas, 2005, p. 63.

4 Karl Hermann Schelkle, „State and Church in the Patristic Exposition of Romans 13:1-7”, în Wayne A. Meeks, John T. Fitzgerald (eds.), *The Writings of Saint Paul*, New York, Norton, 2007, p. 546.

5 Wayne A. Meeks, John T. Fitzgerald (eds.), *The Writings of Saint Paul*, p. 541.

notat faptul că exegeza lui Origen la Romani 13:1-7 precede acest asalt cumplit împotriva Bisericii.

Poate fi, oare, de la Dumnezeu și puterea de stat care îi persecută pe slujitorii lui Dumnezeu și se împotrivesc credinței? Răspunsul lui Origen este afirmativ. După cum simțurile și rațiunea sunt daruri ale lui Dumnezeu care pot fi folosite în chipuri nelegiuite, la fel și puterea politică este un dar divin de care se poate abuza. Dar fiecare este răspunzător înaintea Creatorului de felul în care își folosește darurile – atât simțurile, cât și autoritatea.⁶ În opinia comentatorului antic, apostolul Pavel nu la autoritatea ce persecută se referă, ci doar la cea care recompensează fapta bună și o pedepsește pe cea rea.⁷ Autoritatea publică este în slujba lui Dumnezeu atunci când pedepsește infracțiunea pe care și legea lui Dumnezeu o pedepsește ca păcat. Astfel, când Dumnezeu dorește să-i pedepsească în prezent pe unii răufăcători, nu o face prin mâna preotului, ci prin mâna judecătorului.⁸ Având în vedere aceste zone de suprapunere dintre legea divină și cea umană, apostolul Pavel a afirmat că „Legea nu este făcută pentru cel neprihănit, ci pentru cei fărădelege și nesupuși, pentru cei nelegiuți și păcătoși, pentru cei fără evlavie, necurați...” (1 Timotei 1:9) și alții ca aceștia.⁹

Prin urmare, Origen consideră că sensul literal al acestui cuvânt apostolic nu le este destinat creștinilor aflați pe treptele înalte ale maturității și iluminării spirituale, pentru că aceștia s-au unit cu Domnul, s-au făcut un singur duh cu El (1 Corinteni 6:17) și le este suficientă supunerea față de El. Ei nu au nimic din chipul Cezarului, ca să-i mai datoreze ceva (Matei 22:20-21), la fel ca Petru și Ioan, care au declarat: „Aur și argint n-am” (Faptele apostolilor 3:6). Sensul literal al textului este, însă, pentru cel care, având ceva din chipul Cezarului – „bani, posesiuni și preocupări lumești”¹⁰ –, trebuie să fie supus autorității sale. „Cine este încă al lumii și este preocupat de lucrurile din lume, și caută lucrurile firii, acela

6 Origen, *Comentariu la Romani* 9.26. Vom folosi ca sursă Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans, Books 6-10*, trad. Thomas P. Sheek, Washington, Catholic University of America, 2002, p. 222-228.

7 Origen, *Comentariu la Romani* 9.27.

8 Origen, *Comentariu la Romani* 9.28.2.

9 Origen, *Comentariu la Romani* 9.28.4.

10 Origen, *Comentariu la Romani* 9.25.2.

trebuie neapărat să se supună slujitorilor lumești”.¹¹ Spre deosebire de acesta, creștinul înaintat în virtute plătește nu doar taxa pământească, colectată de autorități, ci, mai presus de aceasta, plătește ca tribut rodul duhovnicesc pe care I-l datorează lui Dumnezeu ca urmare a cultivării viei celei duhovnicești în ființa sa lăuntrică. Iar via aceasta, care le-a fost luată evreilor și dăruită „altor vieri, care-i vor da rodurile la vremea lor” (Matei 21:41), este însuși Hristos.¹² În același spirit este interpretat și versetul 7: dările și vama le sunt datorate stăpânilor omenești; teama și cinstea creștinul care trăiește după duh i le datorează mai degrabă lui Dumnezeu, care spune prin profet: „Dacă sunt Tată, unde este cinstea care Mi se cuvine? Dacă sunt Stăpân, unde este teama de Mine?” (Maleahi 1:6).¹³

Așadar, întrebarea la care răspunde Origen prin exegeza întreprinsă asupra acestui text nu este în ce măsură ar trebui creștinii să se supună legii statului, ci dacă au nevoie de aceasta pentru a fi drepi. Creștinul îmbunătățit duhovnicește trăiește mai presus de legea pământească, de aceea respectarea ei este concomitentă facerii binelui, care provine din împlinirea unei legi superioare după care el trăiește, anume legea Duhului lui Hristos. Astfel, în concepția lui Origen se poate vorbi despre o libertate a credinciosului în raport cu statul, libertate pe care i-o conferă viețuirea după Hristos. El este liber, dar nu să conteste autoritatea publică, ci să trăiască după o rânduială mult mai înaltă, aceea a Împărăției lui Dumnezeu.

b. Romani 13 în interpretarea lui Ioan Hrysostom

Ioan Hrysostom nu a contribuit semnificativ la progresul elaborării dogmatice a teoriei hristologice. Activitatea sa teologică predilectă a fost predicarea Sfintelor Scripturi, care producea „trezirea inimii, a energiei morale, a iubirii pure și a unei adevărate spiritualități neprefăcute.”¹⁴ Chiar dacă a rostit și predici apologetice, menite să le dovedească evreilor și păgânurilor că Isus este Fiul lui Dumnezeu, și predici referitoare la probleme de controversă teologică, cele mai multe predici ale sale sunt omilii care tâlcuiesc textul sacru și îi caută aplicațiile practice. Omiliile la Epistola către romani datează din perioada celor aproape doisprezece ani de

11 Origen, *Comentariu la Romani* 9.30.2.

12 Origen, *Comentariu la Romani* 9.30.2.

13 Origen, *Comentariu la Romani* 9.30.4.

14 Hans von Campenhausen, *Părinții greci ai bisericii*, pp. 212-213.

preoție la Antiohia (386-397)¹⁵, deci înainte de a se confrunța cu intrigile și rivalitățile de la Constantinopol, confruntare ce s-a soldat cu trimiterea sa în exil în anul 404.

Hristos nu a dat legile Sale cu scopul de a răsturna ordinea obștească a statului – spune Hrysostomul –, „ci în scop de mai bună îndreptare și totodată ne învață să nu ne implicăm în lupte prostești și prisositoare.”¹⁶ Dacă celor nedreptățiți li se cere să le facă bine asupra lor, cu atât mai mult trebuie să fie supuși autorităților publice, care le fac bine. Acest mare bine pe care Dumnezeu i-l face omenirii prin puterea de stat este *ordinea*, care poate fi instaurată numai prin respectarea ierarhiilor. Dovezi ale ordinii rânduite în mod suveran de Creator avem, spune catahetul, în anatomia corpului uman, dar și în regnul animal.¹⁷ Garanții acestei ordini în societatea civilă sunt autoritățile publice care, prin constituirea și menținerea instituțiilor civile, previn instaurarea haosului social: „dacă vei desființa aceste stăpâniri, toate vor pieri, și nu numai cetatea, nici numai țara, sau casa ori târgul, ci nimic nu va putea sta; totul se va răsturna pe dos, și cei mai tari vor înghiți pe cei mai slabi.”¹⁸ „Anarhia pretutindeni este un mare rău pricină a tuturor tulburărilor.”¹⁹ Eșecurile profesionale, inerente condiției umane a demnitarului, nu trebuie să-i știrbească autoritatea înaintea creștinilor, fiindcă acestea sunt, negreșit, insignifiante în comparație cu multele „bunuri” pe care guvernarea sa le înlesnește comunității.²⁰ De aceea și taxele achitate pentru remunerarea dregătorului sunt perfect legitime: „Nu oare pentru că el este întâiul promotor al îngrijirii publice îi plătim noi leafă?”²¹

Aceste binefaceri dăruite de Dumnezeu umanității prin stăpâniri – „buna ordine, pacea, cele cu privirile la armată”²² – constituie cel dintâi temei ale supunerii față de autorități, conform comentariului lui Ioan Hrysostom la Romani. Al doilea temei clar articulat este slujba pentru

15 Pr. Prof. Dr. Ioan G. Coman, *Patrologie*, Sfânta Mănăstire Derwent, 1999, p. 134.

16 Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omilii la Epistola către Romani*, trad. P. S. Teodosie Atanasiu, București, Christiana, 2005, p. 432.

17 Sfântul Ioan Gură de Aur, *Omilii la Epistola către Romani*, p. 433-434.

18 Ibidem, p. 437.

19 Ibidem, p. 434.

20 Ibidem, p. 436.

21 Ibidem, p. 437.

22 Ibidem.

care este mandatat de Dumnezeu și care reflectă, la scară umană, lucrarea judecății divine: magistratul îl pedepsește pe răufăcător și îl recompensează pe cel virtuos. „... pe cei răi îi pedepsește, pe când pe cei buni îi răsplătește și-i cinstește, și cu un cuvânt el conlucrează la îndeplinirea voii lui Dumnezeu. Deci, din amândouă părțile el este respectat: și pentru că a fost trimis de Dumnezeu, și pentru că îndeplinește astfel de slujbă.”²³

Dar, Hrysostomul observă judicios că scriitorul dumnezeiesc este ini suflat nu vede în orice stăpânitor un trimis al lui Dumnezeu, ca și cum fiecare dintre ei ar fi desemnat în mod individual de Providență, ci Pavel vorbește despre „faptul în sine”. Dumnezeu a dat societății fenomenul puterii seculare, dar nu toți deținătorii de demnități publice sunt de la Dumnezeu. Este la fel ca în cazul instituției familiei: Dumnezeu a adus femeia la bărbat pentru a se uni și a forma astfel familia, dar mulți se unesc ilegitim, adică fără „puterea Tainei Nunții, și acest fapt noi nu-l atribuim lui Dumnezeu.”²⁴

Comentatorul patristic insistă și asupra scopurilor duhovnicești ale îndemnului apostolic la supunere din partea creștinilor. Primul constă în consolidarea unei bune mărturii a Evangheliei față de magistrații păgâni, care putea constitui premisa pentru convertirea unora dintre aceștia: „cu chipul acesta, stăpânitorii necredincioși puteau fi atrași la evlavie și la credința creștină.”²⁵ Al doilea scop al supunerii creștinilor este infirmarea zvonurilor infamante, care îi făceau pe creștini suspecti de subminarea ordinii publice. „Se clevetea mult în vremurile acelea și Apostolii erau defăimați ca aducători de inovații și de împotrăvire, și erau acuzați că nu numai vorbeau, dar și făceau totul pentru răsturnarea legilor obștești. ... atunci vei astupa și gurile celor ce ne defăimau... și în același timp vei putea vorbi cu mult curaj și despre dogmele credinței și ale adevărului.”²⁶ Se poate observa că esența acestui obiectiv nu rezidă în imacularea reputației apostolilor, ci în sporirea eficienței misionare a Bisericii. De fapt, în aceeași notă misiologică se și încheie exegeza textului sacru. Dacă-l vei

23 Ibidem, p. 436.

24 Ibidem, p. 433.

25 Ibidem, p. 434.

26 Ibidem, p. 434-435.

cinsti, „și dregătorul de va admira mult, și dacă ar fi chiar necredincios, totuși prin acest fapt el va slăvi pe Stăpânul tău”.²⁷

2. Romani 13 în exegeza reformatoarelor

a. Romani 13 în interpretarea lui Martin Luther

Martin Luther și-a scris comentariul la Epistola către romani în anul 1515, deci înainte de formularea celor 95 de teze. Această serie de prelegeri universitare despre Epistola către romani este considerată de mulți istorici drept punctul de plecare al Reformei, deoarece a prilejuit reflecția teologică a lui Luther asupra expresiei „o dreptate pe care o dă Dumnezeu, prin credință și care duce la credință” (Romani 1:17). Prin urmare, acest comentariu provine dintr-o etapă mai timpurie a gândirii teologice a lui Luther.

Poate acesta este și motivul pentru care chiar în introducerea prelegerii despre Romani 13, autorul afirmă că, așa cum ordinea bisericească descrisă în capitolul anterior nu trebuie zdruncinată, nici cea lumească nu trebuie contestată. „Căci amândouă vin de la Domnul: una este pentru suflet și pentru îndrumarea lui, cealaltă pentru lume și pentru treburile lumesti. Căci în această viață sufletul nu poate exista fără de treburile lumesti.”²⁸ Dar reprezentanții puterii seculare trebuie respectați nu doar atunci când sunt agreeți, ci chiar și atunci sunt „răi și fără de credință”, deoarece „rangurile și puterea lor sunt bune și date de Domnul.”²⁹ Prin conversația Sa cu Pilat (Ioan 19:10-11), Domnul Hristos a lăsat o pildă de supunere față de dregători, „pentru ca creștinii să nu se poată feri de a-i asculta – sub pretextul religiei – pe oameni, mai ales pe cei răi... El a poruncit ca ei să respecte puterea și să nu facă din libertatea îndurării dumnezeiești un ascunziș pentru răutatea lor.”³⁰

Luther nu practică, însă, o exegeză tehnică, o analiză de amănunt, ci preferă explicația frugală a textului sacru, după care expune pe larg aplicația învățăturii dobândite pentru contextul ascultătorilor săi. Îi numim pe destinatarii cuvintelor sale mai curând ascultători decât cititori, deoarece

27 Ibidem, p. 439.

28 Martin Luther, *Comentariu la Epistola către Romani*, trad. Petru Forna, în *Scrieri*, vol. 3, Cluj-Napoca, Logos, 2013, pp. 158-159.

29 Ibidem, p. 158.

30 Ibidem.

oralitatea stilului din tâlcuirile lui Luther la Scripturi le conferă un puternic caracter omiletic.³¹ De fapt, chiar în finalul discursului despre Romani 13, autorul pune asprimea criticilor sale pe seama rolului său de „predicator cu autoritate apostolică”, ce comportă „un sentiment de obligație”: acela de a da învățătură „prielnică vieții din zilele noastre”.³² Astfel, după doar câteva paragrafe introductive, folosind o formulă de comutare, reformatorul îndreaptă atenția cititorului către o chestiune arzătoare din vremea sa, anume relația dintre puterea civilă și cea ecleziastică. El deplânge situația în care bisericii i se încredințează prea multe dintre „treburile lumești”, ca și cum acestea ar fi „treburi spirituale”.³³ Aceasta duce la acumularea de către biserică a unui capital nefiresc de autoritate civilă, care are drept roade nenumărate vicii și abuzuri de care se fac vinovați clericii. Ei „nu știu să mai facă altceva decât să se repeadă la toate libertățile, drepturile, domniile și dispozițiile care protejează Biserica.”³⁴ Puterea juridic-administrativă acaparată de oamenii bisericii era folosită de aceștia în intrigile de putere și rivalitățile dintre ei. Protejați de un regim preferențial, episcopii și preoții căutau cu aviditate privilegiile sociale și materiale ale existenței terestre, uitând cu totul de retribuțiile postume ale slujirii virtuozității.

Situația este cu atât mai tristă cu cât „puterea seculară își îndeplinește cu mai multă izbândă și mai bine însărcinările decât cea bisericască”, deoarece ea pedepsește „cu toată asprimea furtul și uciderea”. Râvnind, însă, tot mai năvalnic la „drepturi speciale și privilegii”, biserica încuraja „risipa, vânarea de posturi, violența și spiritul de ceartă”.³⁵ Călugărul-profesor vedea în acest nefast fenomen un cerc vicios întreținut chiar de întâistătătorii Bisericii. „Căci niște oameni fără vreo știință, limitați și incapabili nu doar că nu sunt ținuți la distanță de posturile bisericesti, ci,

31 Pentru o analiză mai detaliată a stilurilor exegetice practicate de Luther și Calvin, vezi Silviu Tatu, „Drama profetului Iona în interpretarea reformatorilor Luther și Calvin”, în *Pleroma*, iunie 2017, p. 37-61 și Ciprian-Flavius Terinte, „Exegeza Noului Testament la Martin Luther și Jean Calvin. Un studiu comparativ bazat pe comentariile celor doi reformatori la Epistola lui Pavel către romani”, în *Pleroma*, decembrie 2017 (în curs de apariție).

32 Martin Luther, *Comentariu la Epistola către Romani*, p. 163.

33 Ibidem, p. 159.

34 Ibidem.

35 Ibidem, p. 162.

dimpotrivă, sunt puși în funcții tot mai de cinste.” Astfel, „cu ochii deschiși și cu intenție, puterea bisericească duce Biserica la pierire.”³⁶

Nu trebuie nicio clipă uitat faptul că această stare lamentabilă în care ajunsese Biserica apuseană în secolul XVI avea, în concepția pe care Luther o exprimă aici, o singură cauză: căderea Bisericii în ispita puterii seculare; dobândirea de către cler a unor prerogative și puteri lumești inviolabile, de care nu dădeau socoteală nimănui. Un episcop, spunea Luther, „pune cu botul pe labe un oraș întreg, deși nu are dreptate. De ce poate face așa ceva? Pentru că la oameni continuă tradiția de a nu răni Biserica.”³⁷

b. Romani 13 în interpretarea lui Jean Calvin

Prima ediție latină a comentariului lui Jean Calvin la Epistola către romani a văzut lumina tiparului în 1540, la Strasbourg, unde autorul se afla în exil din pricina reformelor prea severe făcute în Geneva și a amestecului său în treburile publice. Avea să revină la Geneva în 1541, la invitația edililor orașului, care auziseră despre succesul lucrării sale pastorale printre refugiații francezi.

În opinia lui Calvin, apostolul Pavel a scris textul din Romani 13 într-o vreme în care demnitarii păgâni „erau departe de adevărata cunoaștere a lui Dumnezeu” și, mai grav, „cu o inimă înveninată, ei persecutau religia.”³⁸ În aceste condiții, creștinilor li s-a părea absurd să-i onoreze cu supunerea lor pe magistrații care se comportau asemenea unor uzurpatori, încercând „să-i fure lui Hristos, Stăpânul unic al cerului și pământului, Împărăția.”³⁹ Cu toate acestea, scriitorul nou-testamentar a dorit „să întărească cu și mai multă grijă puterea magistraților.”⁴⁰

Oricare ar fi fost căile prin care magistrații au ajuns „în frunte”, „ei nu au urcat pe această înaltă treaptă prin propria lor putere, ci au fost puși de mâna Domnului.”⁴¹ În discursul lui Calvin, rânduirea puterii de stat de către Dumnezeu este temeiul ultim al legitimității ei și al obligației creștinilor de a-i da ascultare. „Dacă Domnului îi place să cârmuiască

36 Martin Luther, *Comentariu la Epistola către Romani*, p. 162.

37 Ibidem, p. 162-163.

38 Jean Calvin, *Romani*, trad. Ștefan Gugura, Cluj-Napoca, Logos, 2014, p. 313.

39 Ibidem.

40 Ibidem.

41 Ibidem, p. 314.

lumea în acest fel”, atitudinea rebelă față de cei „rânduieți prin hotărârea lui Dumnezeu” este totuna cu „a duce un război împotriva Lui.”⁴² Dar legitimă înaintea lui Dumnezeu nu este doar „cârmuirea bine întocmită”, ci chiar și „tiraniile și stăpânirile nelegiuite”, deoarece toate sunt hotărâte de Dumnezeu „pentru binele și folosul neamului omenesc.”⁴³ În primul caz, acest bine este „cârmuirea legiuită și dreaptă a lumii.”⁴⁴ Când autoritățile publice sunt drepte, răul este stăvilat, cetățenii onești se bucură de protecție și liniște, și în aceasta constă însăși „conservarea condiției neamului omenesc.”⁴⁵ Dar și în cazul în care puterea politică se abate de la dreptate, ea tot legitimă rămâne, deoarece ea devine „un bici al Domnului pentru a pedepsi păcatele poporului.”⁴⁶ În concepția reformatorului, vina pentru o astfel de situație sumbră o purtăm tot noi, poporul guvernat, pentru că „tocmai prin viciul nostru se întâmplă ca o excelentă binecuvântare a lui Dumnezeu să se transforme pentru noi într-o nenorocire.”⁴⁷ Supunându-ne puterii de stat în astfel de împrejurări nu facem decât „să respectăm dreapta hotărâre a lui Dumnezeu.”⁴⁸ Cu alte cuvinte, un regim politic nedrept este, în viziunea lui Calvin, instrumentul divin de atenționare a națiunii cu privire la păcătoșenia ei și de îndreptare a acesteia către decizia pocăinței. Deci, până și tirania „contribuie în parte și într-o oarecare măsură la conservarea societății omenești.”⁴⁹

Din comentariul lui Jean Calvin la Romani 13 se distilează și anumite îndatoriri ale reprezentanților puterii seculare. Exercitarea prerogativelor puterii trebuie să aibă în vedere binele comun, nu folosul propriu. Sabia le-a fost încredințată de Dumnezeu guvernanților pentru a-i păzi pe cei dreپți de „violența și ofensele celor răi”, folosindu-se la nevoie chiar de „forță și violență”. Poziția de executor al pedepsei divine comportă, uneori, și administrarea pedepsei capitale.⁵⁰ Banul public, la care sunt îndreptățiți datorită binelui pe care-l fac societății, trebuie cheltuit în mod judicios, ca

42 Ibidem.

43 Ibidem.

44 Ibidem.

45 Ibidem, p. 315.

46 Ibidem.

47 Ibidem.

48 Ibidem.

49 Ibidem

50 Ibidem, p. 316.

„să-și procure forța și întăririle de care au nevoie pentru apărarea supușilor”, și nu ca „un mijloc de desfrânare și de satisfacere a poftelor”.⁵¹

Din perspectiva relației cu autoritatea seculară, creștinii înaintați duhovnicește manifestă două trăsături principale. În primul rând, ei sunt supuși autorității civile nu pentru că sunt constrânși, „ci pentru că aceasta este o ascultare de Dumnezeu”.⁵² În al doilea rând, lor nu le este frică de stăpânitori, ci îi tratează cu respect.⁵³

3. Romani 13 în interpretarea protestantă din sec. XVII-XVIII

a. Romani 13 în interpretarea lui Matthew Henry

Matthew Henry (1662-1714) a fost fiul unui pastor anglican, care, deși se pregătea pentru a sluji în ramura episcopaliană a Bisericii Angliei, a ales în cele din urmă facțiunea neconformistă a acestei biserici și a fost hirotonit pastor presbiterian.⁵⁴ A slujit în Chester (1687-1712) și Hackney (1712-1714). Fiind profund influențat de spiritualitatea puritană, a făcut din studiul și expunerea învățăturii biblice preocuparea sa pastorală principală.⁵⁵

Pledoaria lui Matthew Henry pentru supunere, chiar și față de un guvern abuziv, se situează, de bună seamă, în continuarea liniei de gândire teologico-politică a lui Calvin. Totuși, este cu neputință ca ea să nu-l și surprindă pe cititorul familiarizat cu conduita politică a puritanilor

51 Ibidem, p. 317.

52 Ibidem, p. 317. Pentru o tratare mai amănunțită a concepției lui Calvin cu privire la libertatea de conștiință, vezi Eugen Jugaru, „Half a Millennium from the Protestant Reformation – the Concept of Freedom in the Theology of Luther and Calvin”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, ed. Ion Gheorghe Rotaru, Dragoș Mușat, Les Arcs, France, Editions IARSIC, 2017, p. 728-738.

53 Jean Calvin, *Romani*, p. 317.

54 Delimitarea celor trei facțiuni clericale din cadrul Bisericii Anglicane a devenit mai clară după conferința convocată de regele Iacob I la Hampton Court, în anul 1604. O grupare a rămas mai aproape de Biserica Romano-Catolică prin ritualurile ei ce datau din perioada dinastiei Tudorilor și a rămas cu denumirea de *High Church* sau gruparea episcopaliană. O altă facțiune a fost cea presbiteriană sau neconformistă, care rămâne în sânul bisericii, dar dorește s-o reformeze. Se conturează și o grupare independentă sau congregaționalistă, care condamnă în același timp și episcopatul anglican și sinodul presbiterian. Independenței refuzau să recunoască o biserică de stat, fie de tip englez, fie de tip scoțian. Biserica era pentru ei un grup de creștini uniți numai prin propria lor voință. Unii dintre ei au renunțat la practica botezului copiilor și botezau doar adulții capabili să-și exprime credința. Aceștia au fost numiți mai târziu „baptiști”.

55 A. Morgan Derham, „Matthew Henry”, în J. D. Douglas, E. E. Cairns, and J. E. Ruark, *The New International Dictionary of the Christian Church*, Grand Rapids, Zondervan, 1978, p. 462.

din Anglia secolului XVII. Luptele religioase de pe continent trezeau pe atunci în puritanii englezi pasiuni violente. Era o vreme în care „teologia, politica și fiscalitatea erau amestecate în mod inextricabil”.⁵⁶ După o perioadă în care atât regele Carol I, influențat de regina catolică Henrietta Maria, cât și Arhiepiscopul de Canterbury William Laud, exercitaseră presiuni intense asupra clerului protestant, la jumătatea secolului XVII problema religioasă devenea în Anglia mai complexă decât cea politică. Așa se face că în timpul războaielor civile engleze (1642-1651), puritanul Oliver Cromwell a văzut în victoriile sale militare ajutorul dreptei lui Dumnezeu. După fuga lui Carol I, sub comanda lui Cromwell, douăzeci de mii de oameni se îndreptau spre Londra, douăzeci de mii de soldați care, înainte de a se pune în mișcare, „se rugaseră îndelung Domnului”.⁵⁷ Deși se ruga și plângea mult înaintea lui Dumnezeu, la sfârșitul celui de-al doilea război civil (1648-1649), Cromwell luă o decizie pe care, ca întotdeauna, o atribui inspirației divine. La 20 ianuarie 1649 începea procesul regelui Carol I, care se va termina cu condamnarea acestuia la moarte. Deoarece israeliții îi masacraseră pe amaleciți, Cromwell nu ezită să-i masacreze într-una dintre bătăliile sale pe irlandezi. Deoarece Psalmii sunt poeme războinice, puritanii erau întotdeauna gata să-i combată cu arma în mână pe dușmanii lui Dumnezeu. S-ar părea că pentru puritanii din acea vreme, Dumnezeu nu era Dumnezeul Evangheliilor, care, prin Fiul Său, își dă viața pe cruce pentru mântuirea umanității. Dumnezeul lor este mai degrabă Dumnezeul înspăimântător și gelos al Vechiului Testament, care nu-i mântuiește decât pe aleșii Săi.

După ce în perioada Restaurației – o vreme marcată și de revocarea edictului de la Nantes (1685) – protestantismul fusese din nou persecutat, revoluția din 1688, care-l aduce în prim plan pe olandezul Wilhelm de Orania, are la bază tot cauza protestantă. Acesta, deși era ginerele regelui englez Iacob al II-lea, se gândea că dacă Anglia nu rămânea protestantă, libertatea religioasă ar fi fost grav periclitată în Europa. Astfel, după ce a debarcat la Torbey (5 noiembrie 1688), porni în marș către Londra. Cuvântul de ordine al revoluției era: „Un parlament liber și o religie protestantă”.

56 André Maurois, *Istoria Angliei*, București, Orizonturi, s.a., p. 381.

57 André Maurois, *Istoria Angliei*, p. 410.

Încă din paragraful introductiv al comentariului său la Romani 13, Matthew Henry afirmă că „oricât de ticăloase ar fi persoanele [aflate la putere], chiar dacă se numără printre cele condamnate de cetățenii Sionului (Ps. XV:4), totuși puterea pe care o au este una dreaptă și trebuie să-i fie dată ascultare și supunere”.⁵⁸ Supunerea omului duhovnicesc este voluntară și sinceră. Ea include reverență interioară și respect exterior, arătat prin vorbirea cu și despre autoritățile statului. Legile cinstite și drepte trebuie respectate, „iar în celelalte trebuie să suferim pedeapsa fără a opune rezistență”.⁵⁹ Apostolul Pavel voia ca autoritățile să constate că „era cu totul nedreaptă acuzarea creștinismului de separatism și rebeliune, pe care chiar principiile și poruncile lui le dezaproabă”.⁶⁰ Aceasta chiar în condițiile în care „puterea civilă era prigonitoare, iar legile le erau potrivnice [creștinilor]”.⁶¹ „Cei ce se împotrivesc își vor lua osânda” (Romani 13:2) nu doar pentru că magistratul „poartă sabia” (Romani 13:4), ci pentru că numele lui Dumnezeu este nesocotit din pricina creștinilor rebeli.⁶²

În conștiința curată a creștinului îmbunătățit există câteva temeuri inatacabile ale puterii civile, oricare ar fi forma de guvernământ a țării – monarhie, aristocrație sau democrație. În primul rând, aceasta își are originea în Dumnezeu. În suveranitatea Sa, Dumnezeu le-a încredințat administrația publică guvernanților, „oricine ar fi ei”.⁶³ De aceea, păcat este și uzurparea, și abuzul de putere. Guvernarea civilă este un agent al ordinii dorite de Dumnezeu pentru rasa umană, pe care El nu a lăsat-o „asemenea peștilor mării: cel mare să-l devoreze pe cel mic”.⁶⁴ De aceea sunt numiți magistrații „dumnezei” în Psalmi 82:6; „pentru că poartă chipul autorității lui Dumnezeu”.⁶⁵ Moștenirea puritană a comentatorului biblic se face simțită, însă, atunci când acesta arată că principiul enunțat nu este „valabil și cu privire la drepturile regilor și regatelor sau cu privire la orice articol din constituție. Nici nu poate fi formulată pe această bază

58 Matthew Henry, *Matthew Henry's Commentary on the Whole Bible: Complete and Unabridged in One Volume* (Libronix electronic edition), Rom. 13:1-6.

59 Matthew Henry, *Matthew Henry's Commentary...*, Rom. 13:1-6, I.

60 Matthew Henry, *Matthew Henry's Commentary...*, Rom. 13:1-6, I.1.

61 Matthew Henry, *Matthew Henry's Commentary...*, Rom. 13:1-6, I.2.

62 Matthew Henry, *Matthew Henry's Commentary...*, Rom. 13:1-6, II.1.

63 Matthew Henry, *Matthew Henry's Commentary...*, Rom. 13:1-6, II.2.(1).

64 Matthew Henry, *Matthew Henry's Commentary...*, Rom. 13:1-6, II.2.(1).

65 Matthew Henry, *Matthew Henry's Commentary...*, Rom. 13:1-6, II.2.(1).

orice lege care modifică contractele dintre guvernanți și guvernați. Ea le este adresată mai degrabă persoanelor particulare, pentru a trăi pașnic și liniștit în mediul în care Dumnezeu a așezat pe fiecare, cu respect față de autoritățile civile, pe care Dumnezeu, prin providența Sa, le-a rânduit.”⁶⁶ Magistrații sunt numiți și „slujbași ai lui Dumnezeu” (Romani 13:8), deoarece ei prestează lucrări ale lui Dumnezeu pentru binele populației, cum ar fi: „administrarea publică a dreptății, soluționarea litigiilor, protejarea celor nevinovați, dovedirea dreptății celui drept, pedepsirea infractorilor, menținerea păcii și a ordinii naționale”⁶⁷

Un alt temei al legitimității guvernării civile este, în viziunea lui Henry, misiunea ei de stăvilire a răului. Natura umană este atât de coruptă, încât până și națiunile creștine au nevoie de tribunale umane, care să inspire teama de pedeapsă. Acțiunea dreptei răzbunări îndreptate împotriva celui rău este tot o sarcină aferentă misiunii magistratului de „slujbaş al lui Dumnezeu”, pentru care Divinitatea i-a pus și sabia în mână. Prin pedepsirea unora, și alții vor ști de frica judecății; iar unii, poate, prin nimicirea trupului, vor avea parte de salvarea sufletului.⁶⁸ Dar chiar și atunci când demnitarul devine el însuși un răufăcător și în loc să aprecieze virtutea, seamănă teroare printre cei evlavioși, Matthew Henry este de părere că aceștia din urmă tot supuși trebuie să rămână, să îndure mai degrabă persecuția și să nu se revolte prin mișcări aducătoare de tulburare socială.⁶⁹ Ca și Calvin, Henry consideră că un guvern corupt este preferabil anarhiei.⁷⁰

Așadar, oricum ar fi ea, puterea de stat „este slujitorul lui Dumnezeu pentru binele tău” (Romani 13:4). „Având în vedere beneficiile și avantajele guvernării trebuie făcut totul pentru a o menține, nu pentru a o tulbura.”⁷¹ Expresia cea mai palpabilă a supunerii cu conștiință curată este plătirea tuturor dărilor datorate statului. Taxele și impozitele nu sunt milostenii făcute statului, ci plăți pentru servicii de care populația beneficiază din partea administrației publice. Astfel, „cei evlavioși din

66 Matthew Henry, *Matthew Henry's Commentary...*, Rom. 13:1-6, II.2.(1).

67 Ibidem.

68 Matthew Henry, *Matthew Henry's Commentary...*, Rom. 13:1-6, II.2.(2).[1].

69 Matthew Henry, *Matthew Henry's Commentary...*, Rom. 13:1-6, II.2.(2).[2].

70 „Better a bad government than none at all.” (Matthew Henry, *Matthew Henry's Commentary...*, Rom. 13:1-6, II.2.(2).[2])

71 Matthew Henry, *Matthew Henry's Commentary...*, Rom. 13:1-6, II.2.(2).[3].

țară, trebuie să fie cei mai pașnici și liniștiți din țară, indiferent cum ar fi alții din jur.”⁷²

b. Folosirea textului din Romani 13 de către Jonathan Mayhew

Dacă Europa secolului XVII a fost marcată de puternice tendințe către guvernări absolutiste, în Anglia a existat o puternică rezistență constituționalistă, care s-a opus dreptului divin și ereditar al regilor și care a avut ca expresie revoluționară radicală executarea regelui Carol I în 1649. După o sută de ani, în America, Jonathan Mayhew (1720-1766), tânărul pastor congregaționist al West Church din Boston, aniversa centenarul execuției regelui rostind o predică inspirată din Romani 13, intitulată „A Discourse concerning Unlimited Submission and Non-Resistance to the Higher Powers: With some Reflections on the Resistance made to King Charles I” („Discurs privind supunerea nelimitată și lipsa de opoziție față de autorități. Câteva reflecții despre opoziția făcută regelui Carol I”). Edmund Morgan era de părere că predica lui Mayhew „a atins o coardă care avea să reverbereze pe întinsul Noii Anglii în deceniile următoare.”⁷³

Încă de la începutul reflecției exegetice a autorului, ne dăm seama că, spre deosebire de comentarii dinaintea sa, el consideră că temeiul teologic al supunerii față de puterea de stat se găsește în interesul acesteia pentru binele public. „Căci ea este slujitorul lui Dumnezeu pentru binele tău”, spune apostolul Pavel. Autorii discutați anterior găseau temeiul teologic al autorității seculare în faptul că aceasta este rânduită de Dumnezeu și îl reprezintă pe El în societatea umană. Jonathan Mayhew, însă, este de părere că „apostolul îndeamnă aici la supunere față de acei conducători care, fiindu-i plăcuți lui Dumnezeu, au fost rânduiți de El... Căci, cum ar putea fi acesta un argument pentru supunerea față de cei care nu fac voia lui Dumnezeu, ci voia diavolului?”⁷⁴ În viziunea lui Mayhew, doar cei care se opun unei administrații evlavioase I se împotrivesc lui Dumnezeu și vor fi osândiți, deoarece aceasta îi plăcută lui Dumnezeu și face voia Lui pentru binecuvântarea societății. Dar dacă magistrații nu pedepsesc

72 Ibidem.

73 Edmund S. Morgan (ed.), *Puritan Political Ideas*, Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1965, pp. 305-313.

74 Jonathan Mayhew, „Romans 13 and the Right of Revolution”, în Wayne A. Meeks, John T. Fitzgerald (eds.), *The Writings of Saint Paul*, p. 568.

fapta rea, ci o încurajează, și sunt de temut nu pentru cei răi, ci pentru cei buni? Dacă sunt părtinitori în actul de justiție sau în procesul legislativ? În acest caz, spune autorul predicii, este compromisă însăși menirea guvernării civile, iar guvernul devine ilegal. „Și cum să fie înțelese aceste spuse ale lui [Pavel] ca un îndemn la supunere din conștiință și cu bucurie față de cei care doar mimează caracterul unor adevărați conducători, dar care încurajează răul și descurajează binele?”⁷⁵ În acest caz, este chiar recomandată rezistența, așa cum este recomandată și împotrivirea față de diavolul, „și el va fugi de la voi” (Iacov 4:7). La fel ca diavolul, o guvernare coruptă și abuzivă nu poate fi „slujitorul lui Dumnezeu”.

Plata dărilor, spune Mayhew, are același temei – urmărirea binelui comun de către autoritățile care le colectează. Dar cum să folosești îndemnul apostolic „pentru a argumenta plata dărilor către cârmuitori care acționează necurmat pentru ruinarea comunității? ... Trebuie, oare, să le fie plătite dări și acelor persoane care, deși poartă titluri de conducători, își folosesc toată autoritatea pentru a prejudicia și vătăma comunitatea? Aceștia nu sunt slujitori ai lui Dumnezeu, ci ai Satanei, care nu urmăresc interesul public, ci pe al lor, ruinând astfel poporul.”⁷⁶

În debutul secțiunii moral-aplicative a predicii sale, autorul își afirmă fără echivoc teza: „Așadar, printr-o examinare atentă a raționamentului apostolic din acest pasaj, reiese că argumentele sunt de așa natură încât să încurajeze supunerea doar față de acele autorități care se prezintă așa cum le descrie apostolul; care cârmuiesc pentru binele societății, acesta fiind unicul scop al oficiului lor. Dar nimic din ce afirmă apostolul nu-i îndreptățește pe tirani și asupritori să beneficieze de ascultarea supușilor lor.”⁷⁷ „Este datoria noastră să ne supunem regelui doar dacă el domnește urmărind bunăstarea publică (acesta fiind și singurul argument folosit de apostol); de aici rezultă că, dacă el devine un tiran, tratându-și supușii ca pe o pradă pe care o devorează și nimicește, în locul datoriei de a-l apăra și prețui, avem datoria de a lepăda loialitatea față de el și de a-i opune rezistență; și aceasta chiar pe baza argumentului apostolic din acest text.”⁷⁸ Ideea este reluată mai târziu cu

75 Jonathan Mayhew, „Romans 13 and the Right of Revolution”, p. 569.

76 Ibidem.

77 Ibidem, p. 570.

78 Ibidem.

următoarele cuvinte: „Dacă autoritățile de orice fel își oprimă poporul, este îngăduit ca acesta să se ridice cu împotrivire, dacă alte metode nu au dat rezultate.”⁷⁹

Observăm, cu oarece surprindere, că teza lui Calvin despre supunerea necondiționată față de puterea de stat este contrazisă categoric chiar de un cleric calvinist. Interpretarea pe care Jonathan Mayhew o dă acestui pasaj este, pe de o parte, condiționată de evenimentele politice pe care el le aniversează și de ideile care încep să frământeze societatea americană cu aproximativ trei decenii înainte de Revoluție. Pe de altă parte, însă, exegeza lui Mayhew prezintă anumite neajunsuri procedurale. De pildă, el afirmă că apostolul Pavel întemeiază legitimitatea puterii de stat pe un singur argument – urmărirea binelui comun de către guvernare. Dacă acest temei nu este real, întregul edificiu se năruie, iar stăpânirea devine ilegală. Or, așa cum s-a observat până în acest punct, comentarii acestui text au observat la unison că temeiul teologic de bază al legitimității guvernării civile este rânduirea ei de către Dumnezeu, pentru instaurarea și menținerea ordinii sociale. Apoi, exegeza lui Mayhew suferă tocmai de viciile pe care el le impută partidei regaliste. El pretinde că exegeții care apără supunerea necondiționată față de autorități pe baza acestui text „trag concluzii care nu au legătură cu premisele”.⁸⁰ Dar tocmai acest lucru îl face Mayhew atunci când afirmă că scriitorul sacru poruncește supunerea față de guvernanți evlavioși, și nu „față de un prinț despot”.⁸¹ Însă, așa cum am observat pe parcursul acestui studiu, încă din primele veacuri creștine, comentarii acestui text au reliefat faptul că Pavel le recomandă credincioșilor romani supunerea față de un împărat păgân, care folosea banii colectați din impozite pentru finanțarea campaniilor militare de ocupație și din a cărui poruncă apostolul avea să fie executat. În plus, teza lui Mayhew suferă și de un viciu aplicativ. Nicio guvernare pământescă nu va fi perfectă, de aceea întotdeauna se vor găsi motive pentru a se contesta legitimitatea; astfel, creștinii care se vor lăsa însuflețiți de această viziune vor deveni vectori de propagare a tulburării, și nu făcători de pace, așa cum i-a chemat Hristos să fie.

79 Ibidem, p. 571.

80 Ibidem, p. 569.

81 Ibidem, p. 570.

4. Romani 13 în exegeza modernă

a. Romani 13 în exegeza lui Karl Barth

Karl Barth (1886-1968) a fost unul dintre teologii de prim rang ai secolului XX, iar după unii autori, chiar cel mai de seamă teolog creștin din secolul trecut. El a fost și „unul dintre cei mai incisivi și lucizi critici la adresa politicii lui Adolf Hitler și un moralist de înaltă clasă.”⁸²

Format în spiritul protestantismului liberal, potrivit căruia istoria este procesul prin care Dumnezeu ne îndrumă către desăvârșire, Barth a lucrat ca pastor asistent în Geneva, apoi ca pastor al micii comunități creștine din satul Safenwill din Elveția. Sarcina predicării săptămânale l-a făcut conștient de necesitatea studierii Bibliei, pentru a-și întemeia predicile pe învățăturile ei. Protestantismul liberal exprimase un optimism naiv cu privire la capacitatea intrinsecă a umanității de a-l cunoaște pe Dumnezeu și de a se apropia de perfecțiunea Sa prin evoluția culturii și civilizației umane. Pentru Barth, sfârșitul acestei epoci avea să se producă în anul 1914, când a izbucnit Primul Război Mondial, iar marile puteri europene, văzute până atunci ca vârfuri ale progresului culturii, au dovedit și barbaria de care erau capabile. Mai mult, Barth a constatat îngrozit că nouăzeci și trei de intelectuali germani și-ai exprimat public adeziunea la politica de război a Kaiserului Wilhelm II. Printre aceștia se găseau aproape toți profesorii de teologie de la care Barth învățase și pentru care nutrise o adâncă venerație. Protestantismul liberal se dovedea a fi o mișcare teologică și culturală perdantă. Pe fundalul acestor evenimente, când războiul se apropia de sfârșit, Karl Barth termina de scris prima sa operă teologică fundamentală – Comentariul la Epistola apostolului Pavel către romani.

În comentariul lui Barth, unitatea de text analizată începe cu Romani 12.21, iar autorul îi recomandă chiar cititorului interesat de reflecția sa teologico-politică să nu-și înceapă citirea cu Romani 13. Comentatorul biblic anunță de la bun început că nu va pleda nici pentru dreptul evoluției, nici pentru cel al legitimității (absolute a puterii). În viziunea sa, și într-o postură, și în cealaltă, ființa umană se găsește într-o criză sau tensiune etică. Și dintr-o poziție, și din cealaltă, cei mulți (oamenii) vor fi tentați să pretindă ceea ce I se cuvine Unuia singur – Hristos. Din poziția de putere, guvernările, fie ele și teocratice, vor căuta

82 Alister McGrath, *Un nor de martori*, Cluj Napoca, Logos, 2001, p. 161.

inevitabil să se substituie suveranității divine; din poziția revoluționarilor, oamenii pretind că dețin dreptatea și nevinovăția pe care Unul singur le deține – Hristos. „Căci, cine dintre oameni se poate înfățișa în mod legitim ca exponent a ceva nou? Fie eră nouă, fie lume nouă, fie spirit nou. Oare toate câte sunt noi, nu sunt ele produse ale aceluiași spirit uman, născute din ceea ce există deja?”⁸³ „Până și cea mai radicală revoluție nu face nimic altceva decât să confrunte ceea ce există cu ceea ce există.”⁸⁴ Apoi, dreptatea prejudiciată de ordinea existentă nu va fi nicidecum restaurată prin bulversarea acestei ordini. Deci „Revoluția este încercarea de a birui răul prin rău”;⁸⁵ este un conflict dintre rău și rău. Revoluția lasă impresia falsă că instaurează o ordine nouă. În realitate, ea restaurează o ideologie veche, lepădată cândva, căreia acum îi conferă o formă nouă și recalibrată.⁸⁶ „Dreptatea relativă a ceva ce există este instaurată prin răul relativ al unei revoluții reușite.”⁸⁷ În urma unei revoluții, fie ea și victorioasă, puterea de rezistență a guvernării nu este nicidecum anihilată. Ea este, poate, respinsă, rușinată și silită să îmbrace forme diferite și, eventual, mai periculoase; în tot acest timp, energia revoluției este risipită și epuizată de însăși victoria dobândită.

În aceste condiții, revoluția nu este o judecată reală a puterii. „Revoluționarul nu a făcut decât să ia în propriile mâini conflictul dintre Ordinea lui Dumnezeu și ordinea prezentă.”⁸⁸ Uzurparea îl face la fel de vinovat ca puterile pe care le contestă prin insurecție. S-ar putea ca istoria să-i dea dreptate, dar în niciun caz, spune Barth, nu va fi găsit drept la judecata lui Dumnezeu.⁸⁹ De aceea spune apostolul că „cei ce se împotrivesc își vor lua osânda” (Romani 13:2), vestind astfel o judecată nu pentru guvernare, ci pentru revoluție. „Adevărata revoluție constă în judecata lui Dumnezeu, nu în revolta umană.”⁹⁰ Faptul că puterea a ridicat sabia împotriva poporului nu este o scuză pentru a pune, la rândul nostru, mâna pe sabie, deoarece puterea tocmai pentru acest lucru va fi judecată.⁹¹

83 Karl Barth, *The Epistle to the Romans*, Oxford, Oxford University Press, 1968, p. 480.

84 Ibidem, p. 482.

85 Ibidem, p. 481.

86 Ibidem, p. 483.

87 Karl Barth, *The Epistle to the Romans*, p. 482.

88 Ibidem.

89 Ibidem.

90 Ibidem, p. 485.

91 Ibidem, p. 486.

În schimb, porunca divină de a birui răul prin bine (Romani 12:21) „pune capăt triumfului la care aspiră omul – fie prin ordinea existentă, fie prin revoluție.”⁹² Soluția divină exprimată prin această poruncă este numită de Barth „Măreața Posibilitate Negativă” (The Great Negative Possibility). Ea îl provoacă pe om să nu facă nimic atunci când el resimte cel mai intens chemarea să facă ceva. Și ce acțiune poate fi mai radicală decât aceea de se întoarce la fundamentalul „a nu face” – să nu se mânie, să nu comită ultraj, să nu demoleze.⁹³ Acesta nu este un cuvânt care aprobă ordinea existentă, ci unul care dezaprobă orice dușmănie față de ea. Dumnezeu dorește să fie recunoscut ca Singurul care biruie nedreptatea ordinii prezente. „Acesta este sensul poruncii, și acesta este și înțelesul capitolului 13 din Romani.”⁹⁴

Din acest unghi de perspectivă, a fi supus stăpânirii înseamnă „a fi conștient de falsitatea oricărui construct uman”⁹⁵, și nu a o deifica, socotind-o brațul incontestabil al ordinii divine. „Nu există formă de opoziție mai devastatoare pentru putere decât devoalarea adevăratei sale naturi, așa cum ni se recomandă aici, decât o cunoaștere a ei dezbrăcată de orice iluzie și golită de orice bucurie triumfalistă.”⁹⁶ Supunerea față de autoritatea civilă, izvorâtă din supunerea față de Dumnezeu, este modul cel mai adecvat de a lăsa judecata în seama lui Dumnezeu. Afirmăția paulină cum că „nu există autoritate care să nu vină de la Dumnezeu” și „cele care sunt, de Dumnezeu sunt rânduite” este înțeleasă de Barth ca referindu-se la originea ideii de putere seculară, așa cum toate celelalte lucruri, văzute și nevăzute, sunt din Dumnezeu. Prin urmare, numai Dumnezeu poate răsturna o asemenea putere, iar insurecția armată nu este îndreptățită să creadă că acționează în numele lui Dumnezeu. Dacă este malefică, orânduirea nu face altceva decât să dovedească existența unei Ordini desăvârșite, prin raportare la care răutatea ei este tot mai evidentă. Prin supunerea sa față de autorități, sufletul creștin deprinde umilitatea fără de care denunțarea răului social este doar trufie.⁹⁷

92 Ibidem, p. 481.

93 Ibidem.

94 Ibidem.

95 Ibidem, p. 483.

96 Ibidem.

97 Ibidem, p. 484.

Cel ce se încrede în Dumnezeu va fi, deci, supus puterii de stat, de aceea va avea chiar „laudă de la ea” (Romani 13:3). Dar tăcerea umilă a creștinului este, de fapt, un glas care strigă că Dumnezeu este atât de dezgustat de pretențiile idolatre ale guvernelor, încât a încetat să se mai plângă de ele. Credincioșii săi, eliberați de sub tirania spirituală a idolatriei, au încetat și să-și pună speranțele în putere și să i opună în mod fizic. Oricât de reușite ar părea strategiile politice umane, în lumina planului divin, creștinii văd imperfecțiunea dezagreabilă a tuturor strădaniilor umane; fără a omite, însă, aspectele lor pozitive, la care, uneori, va lua parte. În ciuda a ceea ce văd, ei au și îngăduința și umorul necesar pentru a „răbda” și această perioadă de tranziție.⁹⁸

Așadar, în viziunea teologico-politică a lui Karl Barth, adevăratul conflict este între Ordinea dreaptă a Împărăției lui Dumnezeu și ordinea prezentă coruptă. Orice încercare umană de ameliorare a climatului politic pe calea insurgenței este sortită eșecului, pentru că ea nu poate instaura domnia lui Dumnezeu. Insurecția nu face decât să înlocuiască o guvernare umană cu alta, caracterizată de aceleași vulnerabilități inerente firii umane. Orice guvernare va trece pe la judecata lui Dumnezeu, iar aceasta nu are nevoie de acțiuni anticipative din partea noastră. Astfel, poziția lui Karl Barth este fascinantă prin echilibrul ei teologic. Ea se obiectivează și față de legitimarea absolută a guvernării civile, arătând că aceasta, din cauza derapajelor ei idolatre, va fi judecată de Dumnezeu și înlocuită, dar se obiectivează și față de contestarea ei insurecțională, arătând că remediul pentru o guvernare despotică nu poate veni tot din sfera imanentului, ci numai prin instaurarea ordinii desăvârșite a Împărăției lui Dumnezeu. Expresia cea mai elocventă a acestei realități este supunerea creștinului față de guvernarea civilă; nu datorită unei legitimități obiective a acesteia, ci pentru că „omul bun are capacitatea de a vedea Finalitatea întregii sale activități prezente, chiar în timp ce trăiește pe tărâmul răului.”⁹⁹

b. Romani 13 în interpretarea lui N.T. Wright

La fel ca Barth, N. T. Wright vede în Romani 13:1-7 o completare a îndemnului apostolic din 12:14-21, acela de a lăsa răzburarea în seama lui Dumnezeu. În 13:1-7 Pavel arată cum se aplică acest îndemn în

98 Ibidem, p. 488.

99 Ibidem, p. 487.

relația cu autoritățile. Până la judecata divină, autoritatea guvernării civile este legitimă, deoarece Dumnezeu dorește ca în societatea umană să domnească ordinea. „Haosul și anarhia le dă întotdeauna posibilitatea celor puternici, bogați și duri să domine. Dar Dumnezeu dorește ca și în era prezentă, chiar dacă lumea nu L-a mărturisit încă pe Hristos ca Domn, să existe dreptate și ordine.”¹⁰⁰ Învățătura textului este aceea că răzburarea nu trebuie asumată personal, ci trebuie lăsată în seama celor care administrează justiția, chiar dacă aceștia sunt magistrați păgâni. Ideea este preluată de Pavel de la profeții veterotestamentari (mai ales Isaia și Ieremia), care vedeau în împărații păgâni agenți ai justiției lui Dumnezeu, dar și obiecte ale judecării Sale, atunci când aceștia abuzau de puterea ce le fusese rânduită.

De bună seamă că speranța lui Pavel, pe care o și vestea pretutindeni, era aceea că dreptatea desăvârșită va fi posibilă doar în Împărăția lui Dumnezeu, când va fi administrată de Isus Hristos. Aceasta era o idee subversivă pentru doctrina politică a Imperiului Roman din primul veac, potrivit căreia Cezarul era garantul suficient al păcii și bunăstării supușilor săi. De aceea, apostolul Pavel insistă ca ucenicii Mântuitorului să nu-și facă singuri dreptate prin acțiuni ostile față de administrația imperială și să se detașeze de rebelii evrei din acea vreme. Istoria ne arată că scriitorul sacru a avut dreptate: Roma a înăbușit orice revoltă populară, dar nu a putut anihila o mișcare religioasă pașnică, supusă prin legământ unui Mesia crucificat și înviat.¹⁰¹

Afirmația că autoritățile sunt de la Dumnezeu și rânduite de El nu vine în sprijinul ideologiilor totalitariste, ci le subminează, în viziunea lui N. T. Wright. Dacă sunt rânduite de Dumnezeu, stăpânirile îi datorează loialitate. Dacă magistrații au fost desemnați de Creator să-i judece pe oamenii aflați în sfera autorității lor, atunci și ei vor fi judecați de Cel care i-a înălțat în dregătorie. Chiar și în situația în care dregătorii lor devin persecutorii lor, credincioșii sunt chemați să întrupeze în lumea prezentă un crâmpel din pacea Ordinii viitoare.¹⁰² „Biserica trebuie să fie un semn al domniei desăvârșite a lui Isus Hristos; acesteia îi sunt

100 N. T. Wright, „Romans”, în *The New Interpreter's Bible. A Commentary in Twelve Volumes* (vol. 10), Nashville, TN, Abingdon Press, 2002, p. 718.

101 Ibidem, p. 719.

102 Ibidem, p. 719.

propriii «dreptatea, pacea și bucuria în Duhul Sfânt» (Romani 14:17), prin urmare ea nu poate fi instaurată în era prezentă prin haos, violență și ură». ¹⁰³ Wright oferă ca exemplu de raportare la autorități episodul relatat în Faptele Apostolilor 23:1-5. Pavel invocă judecata lui Dumnezeu asupra autorității (marele preot) care încalcă Legea în exercițiul funcțiunii: „Te va bate Dumnezeu, perete vărui!” Își cere iertare apoi pentru jignirea unui cârmuitor, recunoscând că „pe mai marele poporului tău” nu trebuie „să-l vorbești de rău”. Cu toate acestea, nu retractează acuzația și nici vestirea judecății divine pentru cel care acționase ilegal. ¹⁰⁴

Concluzii

Perspectiva panoramică asupra interpretării textului din Romani 13:1-7 scoate la iveală un element comun tuturor acestor reflecții hermeneutice. Cu variațiunile de rigoare, majoritatea covârșitoare a interpreților biblici distinge aici intenția scriitorului sacru de a domoli pornirile revoluționare ale cititorilor săi, care se puteau traduce în relația cu autorităților fie prin insurgență, fie prin rezistență pasivă (refuzul de a plăti impozite). Cinci dintre cei șase autori luați în discuție sunt de părere că *apostolul Pavel îndeamnă la supunere față de autoritatea civilă, chiar și atunci când unii dintre reprezentanții ei sunt incompetenți, abuzivi și nedrepti.*

Pe Origen l-a preocupat mai mult progresul duhovnicesc al credinciosului și mai puțin relația acestuia cu guvernarea civilă. Deși este o ființă integrată în orizontul contingenței, creștinul duhovnicesc se desparte tot mai mult de lumea finitudinii și se apropie tot mai mult de divin, prin trăirea sa după Hristos. De aceea, Origen nu este interesat de rolurile benefice ale puterii statale, cum ar fi asigurarea ordinii în societatea umană și diminuarea răului din ea. În viziunea sa, cu cât creștinul este mai înălțat în cunoaștere duhovnicească și virtute, cu atât va fi mai detașat de sfera terestră a autorității Cezarului. Ioan Hrysostom socotea că rânduit de Dumnezeu este fenomenul guvernării civile, nu fiecare funcționar, în mod individual. Binele fundamental pe care Creatorul i-l face omenirii prin orânduire este ordinea socială, care nu le permite celor puternici să-i nimicească pe cei lipsiți de apărare. Supunerea creștinilor nu reprezintă

¹⁰³ Ibidem, p. 720.

¹⁰⁴ Ibidem, p. 719-720.

doar o dovadă de prețuire a acestui bine, ci are și o componentă misionară – dregătorul păgân ar putea fi convins de adevărul de credință prin exemplul pozitiv al Bisericii.

S-a apus adesea că ideile reformatoarelor au revoluționat, de-a lungul secolelor, relația dintre putere și societatea civilă, făcând-o pe aceasta mai asertivă în revendicarea drepturilor ei. Cu toate acestea, atât Luther cât și Calvin au susținut fără echivoc principiul supunerii față de autoritatea de stat. Luther a deplâns situația în care Biserica se bucura de prerogative specifice puterii seculare, în loc să se preocupe de rânduirea celor spirituale. Calvin vede în guvernarea civilă instrumentul prin care Dumnezeu binecuvântează omenirea – fie prin ordinea și buna rânduială aduse de dregătorii cinstiți, fie prin pedeapsa aplicată prin dregătorii nedrepti și asupritori. În Anglia, după multe mișcări revoluționare justificate biblic, un război civil al cărui protagonist regicid a fost un puritan fervent și o revoluție făcută pentru cauza protestantă, observăm că un teolog de tradiție puritană ca Matthew Henry pledează, totuși, pentru supunerea necondiționată față de autorități, cel puțin atunci când comentează textul din Romani 13:1-7. Dintre comentatorii biblici aduși în discuție, doar americanul Jonathan Meyhew exprima în sec. XVIII o opinie diferită dar și idealistă cu privire la învățătura textului, arătând că supunerea le este datorată doar stăpânirilor evlavioase, care împlinesc voia divină. Aceasta, după câte se pare, este perspectiva tuturor celor care susțin teoria „războiului drept” și nu este întâmplător faptul că cei mai mulți dintre ei sunt creștini evanghelici americani sau aparțin unor confesiuni protestante de sorginte americană.

Până în epoca modernă, marea majoritate a comentatorilor textului biblic a socotit că legitimitatea puterii de stat derivă din misiunea acesteia de a imprima, cu imperfecțiunile inevitabile, ordinea Împărăției lui Dumnezeu asupra societății umane. Această misiune le conferă guvernanților și statutul de slujitori ai lui Dumnezeu în sfera civilă. Deci, legitimitatea puterii este dată de acest mandat de reprezentativitate pe care îl deține din partea lui Dumnezeu. Spre deosebire de înaintașii lor, Karl Barth și N. T. Wright, deși pledează cu o măiestrie inegalabilă pentru supunere față de puterea seculară, ei consideră că legitimitatea puterii este mai degrabă una eshatologică. Guvernarea seculară nu are mandatul de a reprezenta Ordinea divină transcendentă în immanent, ci este folosită

temporar de Dumnezeu pentru menținerea stabilității societății umane. Asemenea imperiilor păgâne din vremea profeților veterotestamentari, puterea este atât agentul, cât și obiectul judecății divine.

Demn de notat este și faptul că textul nu a generat o inflație hermenetică, așa cum a fost cazul altor pasaje biblice. Opiniile comentatorilor converg, în general, către calea îngustă a acceptării autorității de stat. Numeroase sunt, în schimb, motivele – teologice, misiologice, civice – pentru care creștinii trebuie să-i fie supuși. Dintre acestea, ce mai frecvent amintit este rânduiala suverană a lui Dumnezeu pentru asigurarea unui climat de ordine și siguranță în societatea umană. Orice revoltă populară, oricât de îndreptățită ar părea, nu face decât să tulbure această ordine, creând astfel premisa pentru instaurarea temporară a anarhiei. Creștinii, în schimb, sunt trimiși de Mântuitorul lor să fie „făcători de pace” (Matei 5:9). De aici se înțelege că legitimitatea puterii seculare nu este una obiectivă. Hristos rămâne Domn mai presus de orice domnie omenească, iar supunerea creștinilor față de stăpânirile omenești nu este decât o expresie civică a loialității lor față de Mântuitorul, o așteptare demnă a Împărăției Lui.

Bibliografie

Surse primare

- ✦ ****Biblia*, Versiunea Dumitru Cornilescu Revizuită, Ediție-pilot (Geneza, Marcu, Ioan, Romani), București, Societatea Biblică Interconfesională din România, 2016.
- ✦ Barth, Karl, *The Epistle to the Romans*, Oxford, Oxford University Press, 1968.
- ✦ Calvin, Jean, *Romani*, trad. Ștefan Gugura, Cluj-Napoca, Logos, 2014.
- ✦ Henry, Matthew, *Matthew Henry's Commentary on the Whole Bible: Complete and Unabridged in One Volume* (Libronix electronic edition), Rom. 13:1-6.
- ✦ Ioan Gură de Aur, *Omilia la Epistola către Romani*, trad. P. S. Teodosie Atanasiu, București, Christiana, 2005
- ✦ Luther, Martin, *Comentariu la Epistola către Romani*, trad. Petru Fornă, în *Scrieri*, vol. 3, Cluj-Napoca, Logos, 2013.
- ✦ Origen, *Commentary on the Epistle to the Romans, Books 6-10*, trad. Thomas P. Scheck, Washington, Catholic University of America, 2002.

- ✦ Wright, N. T., „Romans”, în *The New Interpreter's Bible. A Commentary in Twelve Volumes* (vol. 10), Nashville, TN, Abingdon Press, 2002.
- ✦ **Surse secundare**
- ✦ von Campenhausen, Hans, *Părinții greci ai bisericii*, trad. Maria-Magdalena Anghelescu, București, Humanitas, 2005.
- ✦ Coman, Pr. Prof. Dr. Ioan G., *Patrologie*, Sfânta Mănăstire Dervent, 1999.
- ✦ Douglas, J. D.; Cairns, E. E.; Ruark, J. E., *The New International Dictionary of the Christian Church*, Grand Rapids, Zondervan, 1978.
- ✦ Jugaru, Eugen, „Half a Millennium from the Protestant Reformation – the Concept of Freedom in the Theology of Luther and Calvin”, în *Jurnalul Libertății de Conștiință*, ed. Ioan- Gheorghe Rotaru, Dragoș Mușat, Les Arcs, France, Éditions IARSIC, 2017.
- ✦ Maurois, André, *Istoria Angliei*, București, Orizonturi, s.a.
- ✦ McGrath, Alister, *Un nor de martori*, Cluj Napoca, Logos, 2001.
- ✦ Meeks, Wayne A.; Fitzgerald, John T. (eds.), *The Writings of Saint Paul*, New York, Norton, 2007.
- ✦ Morgan, Edmund S. (ed.), *Puritan Political Ideas*, Indianapolis, Bobbs-Merrill, 1965.
- ✦ Tatu, Silviu, „Drama profetului Iona în interpretarea reformatorilor Luther și Calvin”, în *Plērōma*, iunie 2017.